

Antonio A. Casilli

LÉTEZIK-E DIGITÁLIS MUNKAKULTÚRA?

A MUNKA MARGINALIZÁCIÓJA, GLOBÁLIS
EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS KOLONIALITÁS*

* Eredeti tanulmány: Casilli, Antonio (2016): *Is There a Global Digital Labor Culture?: Marginalization of Work, Global Inequalities, and Coloniality*. Előadás a 2nd Symposium of the Project for Advanced Research in Global Communication (PARGC)-on, 2016. április, Philadelphia, USA.

Copyright © 2016, Antonio Casilli.

A digitális munka platformalapú, algoritmusok által közvetített feladatokat jelent, amiket honlapok és alkalmazások felhasználói végeznek el. Többek közt on-demand szolgáltatások tartoznak ide, mint az Uber, mikromunka-portálok, mint az Amazon Mechanical Turk, de idesoroljuk a Facebookhoz hasonló közösségi média és az összekapcsolt eszközök általi adatkinyerést is. A digitális munkával foglalkozó kutatások eddig nagyrészt az USA-ra és Európára fókuszáltak. A kutatási projektek egy újabb hulláma ezt az elfoglaltságot igyekszik orvosolni a munkaszociológia, a médiakutatás, a posztkoloniális elméletek és a subaltern studies keresztezésével, valamint a fejlődő és feltörekvő országok középpontba helyezésével, ahol a formális munkaviszonyok alacsony aránya együtt jár a digitális munka terjedésével. Az újonnan elérhető kutatási eredmények betekintést engednek abba, hogyan járul hozzá a társadalmi kirekesztéshez és kizsákmányoláshoz az online feladatok kiszervezése nem nyugati országokba. A tanulmány utolsó része azt tárgyalja, hogy ez a kiterjedt klikk-farmgazdaság, amely az értékek és adatok globális Délről a globális Északra történő transzferén nyugszik, milyen mértékben fogható fel „neokolonális” rendszerként.

2000-es évek eleji megjelenése óta a digitális munkával foglalkozó tudományos diszciplína olyan témákra terjesztette ki fókuszát, mint a hagyományos munkáltató-alkalmazott kapcsolatot felváltó új értéktermelési módok és bérezési fajták, valamint a felhasználói jogok kérdése a digitális platformgazdaságban. Célja, hogy felélessze a nemzetközi vitákat a munka jelentéséről és annak helyéről a jelenkori társadalmakban, ahol folyamatosan terjednek az alkalmi munkaviszonyok és tűnnek el a hagyományos munka intézményei. Tiziana Terranova mérőföldkönek számító tanulmányában úgy definiálja a digitális munkát, mint „ingyenmunkát a neten”, és többek közt olyan tevékenységeket sorol ide, mint „honlapok készítése, szoftvercsomagok módosítása, levelezőlisták olvasása és használata, valamint virtuális terek építése” (2000: 33). Trebor Scholz értékes hozzájárulása a kérdés tárgyalásához (2012) azt emeli ki, hogy a digitális munka olyan piaci helyzetben jön létre, ahol a tech-óriások „az emberi társadalmi érintkezés intim formáit alakítják profittermelő tevékenységgé”. Vagyis a személyes adatok áruvá tétele és a felhasználók által létrehozott tartalmak felhasználása „a kreatív önkifejezés megosztására épülő értékteremtést” de facto fizetetlen munkává változtatja. Végso soron azt állítja, hogy ha a társas együttélés a digitális összeköttetés talapzatán zajlik, akkor „az egész élet munkába áll, az implicit részvételből pedig profitot csinálnak” (uo.: 2). Egy újabb definíció – enyhén ironikus debord-i – beütéssel azt állítja, hogy „amit digitális munkának hívunk, az a »digitális kapcsolatainknak« a gyártási folyamat egy fázisává redukálása, a társadalmi viszonyok alárendelése a piacnak a technológiahasználat kontextusában” (Cardon és Casilli 2015: 13).

Azzal, hogy a hangsúlyt az értékteremtő tevékenységek természetének megváltozására, illetve a „munka” idejének és helyének átalakulására helyezik, ezek a definíciók

erősen hangsúlyozzák a nyilvános és a privát szféra között húzódó határvonal elmosásának szükségességét az információs és kommunikációs technológiák által átszőtt társadalmakban. Ezáltal a korábbi kutatások fókuszában álló csúcstechnológiai szakemberek, mérnökök, hackerek és a technológiai iparágak formális alkalmazottai helyett a figyelem középpontjába a névtelen felhasználók, a tartalom-előállítók, a veszélyeztetett ideiglenes dolgozók és a szakképzetlen klikkfarmerek¹ szerény és sokszor elismerés nélküli hozzájárulásai kerülnek. Sok, a témával foglalkozó tanulmány, kötet és monográfia tudatosan próbál olyan marxista fogalmakat korszerűsíteni, mint a proletariátus, a többletmunka és az árufétis – a közösségi média és a digitális platformok korszelleméhez igazítva ezeket (Dyer-Witherford 2015; Fuchs 2014b). Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a digitális technológiák milyen szerepet játszanak a munkaerőpiac újradefiniálásában és a munkának biztosított jogok és juttatások leépítésében, ami új, a bizonytalanságra és kockázatvállalásra épülő dolgozói identitások létrejöttéhez vezet (Standing 2011; Huws 2014; Casilli 2016). A legújabb kutatások az emberi munka szerepét vizsgálják az *on-demand* platformok;² az online munkaerőpiac, a *crowdsourcing*;³ a szoftver és telekommunikációs infrastruktúrák és a folyamat-automatizálás kontextusában (Lehdonvirta és Mezier 2013; Kneese, Rosenblat és Boyd 2014).

A korábbi kutatások fókuszában szinte kizárólagosan az ingenymunka állt, de ezt új bizonyítékok fényében felváltotta az a felismerés, hogy a digitális munka a fizetetlen munka, a mikroösszegekkel fizetett, valamint a rosszul fizetett, „feladatát változtatott” emberi tevékenységek összességét jelenti – azaz idetartoznak a közösségi média felhasználói által elvégzett műveletek és a platformalapú darabmunkák is. Ez a megállapítás összhangban van a hagyományos munkahelyeken kívüli emberi értékteremtő tevékenységeket vizsgáló megközelítésekkel. A nők és etnicizált jogfosztott csoportok láthatatlan munkája (Federici 1975; Davis 1997), a közönségmunka az olyan hagyományos médiумokban, mint a televízió és a rádió (Fuchs 2014a), az immateriális munka a tudásintenzív és részvételi kulturális iparágakban (Lazzarato és Negri 1991), a fogyasztók által végzett értékteremtés (*prosumption*) (Dujarier 2008; Ritzer és Jurgenson 2010) mind fontos elméleti előzményeknek tekinthetők. A digitálismunka-tanulmányok felhasználják ezeknek a kutatási területeknek a fő hipotézisét (miszerint a munkakultúra kezd elmozdulni

1 Alacsony bérért foglalkoztatott hivatásos kattintók, akiknek az a feladatuk, hogy kattintásaikkal appok, termékek, reklámok stb. nézettségét és értékelését növeljék (*a szerk.*).

2 Olyan platformok, melyek segítségével bárki egyszerű szolgáltatások – a szállítmányozástól a ház körüli munkákig – elvégzésére kérhet meg másokat. A leghíresebb ilyen platformok közé tartozik az Uber vagy a TaskRabbit (*a szerk.*).

3 A munka online kiszervezése, amikor a cégek egyénileg és online platformokon keresztül toboroznak munkásokat különböző mikrofeladatok elvégzésére (*a szerk.*).

a munkahelyekhez kötött bér munkától, ennek felismeréséhez pedig ki kell tágítanunk a munka fogalmát) és rámutatnak a számítástechnika és digitális/mobil technológiák elterjedésének konkrét hatásaira ebben a folyamatban.

Annak ellenére, hogy egyes társadalomtudományos diszciplínák kiterjesztették figyelmüket olyan értéktérítő tevékenységekre is, melyek hagyományosan nem tartoztak a munka fogalma alá, a jelenlegi vita a *big data* és az algoritmusok mögött húzódó etnikai és szexuális politikáról (Smith, Patil és Munoz 2006) rámutatott egy komoly hiányosságra. A digitális platformokon végzett munka marginalizációjának folyamatát mind hazai, mind nemzetközi szinten elemezni kell. Több szerző is elkezdett foglalkozni azzal, hogy milyen szerepet játszanak a *big data*-ra épülő technológiai és gazdasági folyamatok a hatalom, a vagyon és a tudás globális egyenlőtlenségének és függőségi viszonyainak újratermelésében. Emellett arra is kitértek, hogy milyen lehetőségei vannak a jelenlegi gazdasági és politikai egyenlőtlenségek által fenntartott állandósult problémák kijavításának.

A jelen tanulmány célja, hogy a digitális munkával kapcsolatos kutatásokat összekapcsolja a globalizáció természetéről és hatásairól szóló vitákkal. Az első részben a digitális munka témáját járom körül. Többféle platform – mint az *on-demand* szolgáltatások, a *crowdmunka*,⁴ a közösségi média és az okos eszközök – vizsgálatán keresztül értékelem azokat a létező ökoszisztémákat, amiken keresztül az értéktérítés, értéksajátítás és -elosztás zajlik napjainkban. Ezután a digitális munka kutatásának új empirikus és elméleti irányzatait veszem számba. Mivel a kezdetekben ez egy erősen Nyugat-fókuszú tudományterület volt, így terjeszkedése az angol nyelvterületen kívülre szükségessé tette elméleti megközelítéseinek diverzifikálását. Néhány kutató ezért nyúlt olyan fogalmakhoz, mint „gyarmatosítás”, „imperializmus” vagy „rabszolgaság”, amiket ebben a tanulmányban kritikus módon használok majd, de ezzel együtt elismerem e kutatók erőfeszítéseit, hogy ehhez hasonló koncepciókkal árnyalják a nyugati tudományos diskurzust.

A DIGITÁLIS MUNKA MEGHATÁROZÁSA

A PLATFORMPARADIGMA ÉS A DIGITÁLIS MUNKA SZÜLETÉSE

Bár lazán kötődik a „munka végéről” szóló vitákhoz, melyek az 1990-es évek közepén kezdődtek (Rifkin 1995), a digitális munkával foglalkozó diszciplína nem azt állítja, hogy a munka kihalófélben van, hanem azt, hogy mindenütt jelen van. Ma a munkavégzés nem

4 Crowdsourcing keretében végzett munka (a szerk.).

csak a munkahelyeken zajlik, hanem a társasági élet, a kapcsolatépítés és a szabadidőtöltés digitálisan összekötött tereiben is. Ez a látszólagos ellentmondás a formális foglalkoztatásra épülő termelési módból az implicit munkára épülő platformalapú gazdaságba való átmenettel magyarázható. A cégeket korábban a piacok strukturális ellentéteiként határozták meg (Williamson 1975): az előbbiekre mint a materiális, információs és humán erőforrások (azaz az alárendelt munkások) koordinációjára létrehozott hierarchikus, felülről lefele igazgatott eszközökre tekintettek, míg a piacot úgy írták le, mint horizontális és alulról felfele építkező folyamatot, amiben önálló és független szereplők vesznek részt. Napjainkban a platformok elmoszák ezeket a különbségeket, és a koordináció olyan alternatív lehetőségeit kínálják, ahol a vertikális és horizontális hálózatok és folyamatok egyszerre vannak jelen.

Ennek következtében nem a munka eltűnéséről, hanem a cégek hagyományos struktúrájának eltűnéséről van szó (Coase 1937). A platformok nem csupán digitalizált nagyvállalatok, hanem koordinációs mechanizmusok, melyek algoritmikusan kötik össze a keresletet és a kínálatot (Evans 2011; Benavent 2016). Összehangolják több érdekcsoport érdekeit (fogyasztók, termelők, beszállítók, közönségek...) (Gillespie 2008), és így valahol a piacok és a cégek között félúton elhelyezkedő közvetítő szervezetként működnek: önálló és független szereplőket hangolnak össze, mint a piacok; azonban a cégekhez hasonlóan tőkére és munkára van szükségük az értéksajátításhoz és a kockázatcsökkentéshez. A termelő folyamat nem csak a cégen belül zajlik, hanem tágabb ökoszisztémákban, ahol formális szervezetek startupokkal, alvállalkozókkal, elosztási hálózatokkal, innovációs központokkal és az „erőltetetten bevont” felhasználók és fogyasztók közösségeivel lépnek kapcsolatba (Durand 2004). Az ilyen ökoszisztémákban jelenlévő szereplők biztosítják azt az implicit munkát (ami sokszor megkülönböztethetetlen a fogyasztástól, az interakciótól, a képzéstől és az intelligenciától stb.), amely az internetes platformokon digitális munkaként jelenik meg.

Ahogy a hagyományos cégek helyét fokozatosan átveszi a platformparadigma, és a formális foglalkoztatás helyébe az információs és kommunikációs technológiák által közvetített implicit munka lép, a kutatók megpróbálják meghatározni a digitálismunka-tanulmányok körvonalait. Egy tudományterület tárgyának körülírása nem csak annak kijelölését jelenti, hogy milyen szociokulturális gyakorlatok képezzék az empirikus kutatások tárgyát, hanem az elméleti kérdések és azon módszerek beazonosítását is, melyek elkülönítik azt, ami ténylegesen a kutatás tárgya, attól, ami nem az (Sterne 2003). Törésvonalak és feszültségek mentén történik annak meghatározása, hogy mi számít munkának és mi nem. A sokféle tudományos áramlat egyidejű jelenlétéből sok nehézség fakad. A kutatók megközelítésmódja és céljai nagyban különböznek attól függően, hogy a jelenkori gazdaságok „digitális átalakulásának” a tágabb kutatási területén helyezik el

magukat, vagy a munkaerőpiacok mögött húzódó feszültségekre fókuszálnak, esetleg az internetes kultúrák és az online részvétel érdekli őket.⁵

A digitális munka négy ökoszisztémája

Tekintve a téma sokféleségét és a technológiai innovációkat érintő kutatások gyors fejlődését, egy leíró tipológia segítséget nyújthat a digitális munka fogalmához kötődő folyamatok, élmények és terek meghatározásában és rögzítésében. Az alábbiakban négy társadalmi-technológiai ökoszisztémát írok le a konfliktusosság mértéke, a munka elismerése és az ellenszolgáltatások fajtái szerint rendszerezve.

1. On-demand platformok

Az *on-demand* platformok által képviselt társadalmi-technológiai ökoszisztéma az első, ahol a digitális munka megfigyelhető. Ezek a platformok olyan applikációkon és technológiákon alapulnak, melyek valós időbenallokálnak anyagi és információs erőforrásokat, és ezáltal fogyasztókat kötnék össze termékeket vagy szolgáltatásokat kínáló független szereplőkkel. A városi közlekedési szektorban aktív Uber példája a legismertebb, mások pedig olyan szektorokba törtek be, mint az ételszállítás (Deliveroo), a takarítás és ház körüli munkák (Taskrabbit) vagy a szállásadás (Airbnb). Az *on-demand* platformok erőteljesen támaszkodnak az emberi munkára, legyen az közvetlen (a felhasználók egy része ténylegesen fizikai munkát végez: vezetés, szállítás, takarítás, főzés...) vagy közvetett (a felhasználók egy része egy vagyontárgyat ajánl fel: lakás, autó, eszköz...). Különbféle specializált szerepek alakultak ki (utas/sofőr, ételszolgáltató/fogyasztó, házigazda/vendég), ezzel aláásva azt a narratívát, miszerint az *on-demand* szolgáltatások „közösségi gazdaságként” (*sharing economy*) működnek, amiben az összes felhasználó egyenlő módon vesz részt. Ebben a kontextusban a platformok tulajdonosai független vállalkozó és a szabadúszó státuszát kényszerítik rá megrendelésre dolgozó emberek millióira, ami felveti a bizonytalan munkakörülmények, a garanciák hiányának és a bevétel kiszámíthatatlanságának problémáját.

A munkastandardok és munkajogok gyakorlatba ültetése sok konfliktussal járt a platformok esetében. Többször is sikeresek tudtak lenni bizonyos, a dolgozók átminősítését célzó jogi lépések, valamint a szakszervezeteken keresztül folytatott akciók, ezzel olykor komolyan veszélyeztetve a bérek vagy alkalmazotti juttatások megtagadására épülő üzleti modelleket.⁶ Az ilyen küzdelmek azt mutatják, hogy ezeknek a munkáknak

5 Nem tudományos szereplők is tettek már kísérletet a digitális munka definiálására, elsősorban a vállalati robotikára és a folyamatautomatizálásra fókuszálva (Manyika et al. 2015).

6 Ezzel kapcsolatban lásd például a Deliveroo megrendszabályozását (forrás: <https://www.theguardian.com/society/2016/aug/14/deliveroo-told-it-must-pay-workers-minimum-wage>),

egy része afelé tart, hogy igazságos standardok és a valódi értékük szerint ismerjék el őket. De az *on-demand* szolgáltatások még messze járnak egy másik termelőtevékenység elismerésétől, ami nem más, mint az összes felhasználó által végzett „immateriális” munka, vagyis a figyelem és *know-how*, amit az online applikációba fektetnek. Az Uber esetét elemezve Rosenblat és Stark (2016) több olyan feladatot is bemutatnak, amiket mind a felhasználóknak, mind a sofőröknek el kell végezniük ahhoz, hogy hozzáférjenek a platformhoz: a sofőröknek időt kell szánniuk a profilképük frissítésére, a GPS-útvonalak ellenőrzésére, az időbeosztás követésére online felületeken; az utasoknak üzeneteket kell küldeniük és fogadniuk, hívásokra kell válaszolniuk, fuvarokat kell értékelniük, valamint a saját utasértékeléseikkel kell foglalkozniuk. Ezek alapvető fontosságú részei a platform használatának, ami abban mutatkozik meg, hogy a végrehajtásuk elmulasztása a szolgáltatás megszüntetésével vagy elérésének ellehetetlenítésével jár: egy bizonyos határ alatti pontszámmal rendelkező utasnak nehéz lesz autót találni hajnali háromkor, egy alacsonyra értékelt vagy nem megfelelő online magatartású sofőr profilját pedig egyszerűen „deaktiválják”. A „minősítés-értékelés” (pontosítás, értékelés, kommentelés) (Callon 2009) jelentős összetevője az Uber-használók által végzett munkának.

2. Mikromunkaplatformok

A második társadalmi-technológiai ökoszisztéma, ahol a digitális munka megjelenik, a mikromunka, vagyis az online *crowdsourcing* szolgáltatások területe, ahol emberek elsősorban kicsi, repetitív és képzést nem igénylő feladatok elvégzésére toborozhatnak másokat. Ezek a tevékenységek „emberi számítógépek” által végzett feladatokként is értelmezhetők: zenei lejátszási listák szerkesztése, videók és képek bejelölése (taggelése), rövid szövegek írása, lemásolása vagy fordítása, vagyis olyan standardizált feladatok, amiket könnyen el tud végezni a nem szakképesített felhasználók sokasága, és amelyek kifejezetten hasznosak a mesterségesintelligencia-szoftverek finomhangolásához és tanításához (Irani 2015). A mikromunkaplatformok leghíresebb példája az Amazon Mechanical Turk, még akkor is, ha a félmillió – „turkereknek” nevezett – felhasználója/dolgozója relatíve kevésnek számít a versenytársakhoz képest, akiknél a felhasználók száma esetenként akár tízmilliónál is több lehet. A szolgáltatás a nevét Kempelen Farkas tizenharmadik századi sakkozógépéről kapta, amit valójában a gépbe rejtett ember működtetett: ez találó metafora egy olyan digitális rendszerre, ami osztott számítási

a Homejoy megszűnését (forrás: <https://www.forbes.com/sites/ellenhuett/2015/07/17/cleaning-startup-homejoy-shuts-down-citing-worker-misclassification-lawsuits/#5eb1265178be>) vagy az Uber elleni folyamatos offenzívát (forrás: <http://uk.reuters.com/article/us-uber-tech-drivers-settlement/uber-drivers-remain-independent-contractors-as-lawsuit-settled-idUKKCN0XJ07H>).

feladatokat (*distributed computing*) végez, ám az ezeket a feladatokat ténylegesen elvégző embereket a háttérben tartja.

A mikromunkások fizetései egy bérjegyzékben szerepelnek, ahol az összes elvégzett feladat fel van sorolva – olyan feladatok is, amikért csak 0.01 dollár jár („egypennys feladatok”). A medián órabér az Amazon Mechanical Turk-nél körülbelül 1,38 dollár (Horton és Chilton 2010), ami jóval az amerikai minimálbér alatt van. A bérezés és a munkastandardok miatt itt is feszültségek jelentkeznek. A mikromunkások szerveződési és jogvédelmi próbálkozásai nyomán több kezdeményezés is indult, a munkát kínálók pontozására és véleményezésére alkalmas alulról szerveződő szoftverektől kezdve⁷ a kvázi-szakszervezetek létrehozásáig,⁸ sőt még olyan speciális online szolgáltatások is indultak, melyek a platformmunkások kizsákmányolására hívták fel a figyelmet: ilyen a Fair Crowdwork, egy online monitoring rendszer, amit Európa legnagyobb kereskedelmi szakszervezete, az IG Metall tervezett (2015).

Ugyan az ebbe a társadalmi-technológiai ökoszisztémába tartozó szolgáltatások hasonlítanak a hagyományos munkára, van egy fontos különbség: itt a *gamification*⁹ az úr (Feyisetan et al. 2015). A „mikromunkások” által végzett feladatok, mint pl. adatok kiválasztása, szerkesztése és rendszerezése, jelentős hasonlóságot mutatnak az online szabadidő-eltöltés formáival. A videók nézése, képek böngészése, üzenetek váltása, tartalmak megosztása nem sokban különbözik a tipikus internethasználók mindennapi élményeitől. A mikromunka azért számít implicit digitális munkának, mert összemossa a szórakozás, a társasági élet és az értékteremtés közti határvonalakat.

Ha így közelítjük meg a dolgot, akkor megállapíthatjuk, hogy az Amazon Mechanical Turk-höz hasonló platformokon végezhető feladatok nagyban hasonlítanak arra, amit bármelyik Google-felhasználó csinál, amikor egy kérdést gépel be a keresőbe, vagy amikor válaszol egy reCAPTCHA¹⁰ tesztre. Bármilyen begépelte szó vagy mondat tanítja és fejleszti a Google kereső algoritmusát vagy segíti a Google Books karakterfelismerő szoftverét. Ha

7 Ilyen például a Trukopticon. Interneten: <https://turkopticon.ucsd.edu/>.

8 Lásd például a Dynamo-t. Interneten: <http://www.wearedynamo.org/>.

9 A *gamification* olyan felhasználói élményeket jelöl, amiket a számítógépes játékok világából elleszt és áttemelt hatásmechanizmusok segítségével próbálnak meg játékszerűvé – és ezáltal addiktívabbá – tenni, ezzel érve el azt, hogy a felhasználók minél több időt töltsenek az adott felhasználói felületen (*a szerk.*).

10 A reCAPTCHA egy egyszerű online teszt, aminek célja, hogy bizonyos honlapokról kiszűrje a programozott botokat. A teszten tehát a felhasználónak bizonyítania kell, hogy ember, ezt pedig úgy teheti meg, ha felismer két szót egy képen. A képek a *New York Times* archívumából vagy különböző könyvekből származnak, a szavak felismerésével és begépelésével pedig a felhasználók ezeknek a papíralapú szövegeknek a digitalizálásához járulnak hozzá (*a szerk.*).

egy felhasználó javasol egy fordítást a Google Translate-ben, azzal segíti a vállalkozás szoftverének fejlesztését. Az efféle felhasználói hozzájárulások tényleges munkaként való elismerése felé tett lépésként értékelhetjük az Alphabet 2016. augusztusi bejelentését, miszerint elindítják a Google saját mikromunka-applikációját, a Crowdsourc-eot, ahol a felhasználók ugyanezeket a feladatokat (fordítás, szöveg- és képfelismerés stb.) végezhetik. Ezek is „emberi számítógépek” által végzett mikrofeladatok, mindez pedig hosszú távon bizonyos emberi képességek és a számítógépes feldolgozás közti szakadék áthidalásához járul hozzá. A fő különbség a reCAPTCHA tesztek kitöltő felhasználók és azok között az emberek között, akik az Amazon Mechanical Turköt használják, az, hogy az előbbiek fizetetlen munkát végeznek, az utóbbiak viszont mikrojuttatásokat kapnak az egyes feladatok elvégzéséért.

3. Online közösségi platformok

A fenti megállapítások bevezetik a harmadik társadalmi-technológiai ökoszisztémát. Az internet 2000-es évekbeli „közösségi fordulatának” középpontjában álló közösségi-média- és *networking* platformok az előállítók és felhasználók hálózatosodott közösségeire épülnek, ahol a felhasználók közvetlen kapcsolatokat alakítanak ki egymással szövegek, videók, zene és egyéb kulturális termékek, valamint jó tanácsok és a tudás megosztásán keresztül. A közösségi háló korábbi luddita kritikusi (Carr 2006; Lanier 2011) erősen kritizálták az amatőr online hozzájárulások vállalatok általi „lefölözését”, mert az szerintük nem más, mint az egyéni hozzájárulások erőszakos kollektizációjának tünete – némelyikük egyenesen azt állította, hogy egyfajta „digitális maoizmus” eljövételének vagyunk tanúi. A digitálismunka-tanulmányok elhatárolódtak ezektől a szerzőktől, mivel szerintük egy ezzel ellentétes, ám ugyanúgy aggasztó folyamat zajlik: a társadalmi fragmentáció és a kapitalista felhalmozás a kollektív értékek megszerzésének a következménye a „digitális közlegelő” (*digital commons*) bekerítésén, valamint az életmódok és a szerteágazó kreativitás áruvá válásán keresztül (Moulier-Boutang 2010; Fumagalli 2015). A közösségi platformokon a digitális munka a felhasználók által elvégzett fizetetlen tevékenységként jelenik meg, ez pedig lehetőséget biztosít az online szolgáltatások számára, hogy profitot termeljenek minden közösségi médián megjelenő posztból, minden hozzászólásból, minden online játékkal és multimédia-fogyasztással töltött percből. Amennyiben „a közösségi média és a gyár is a kapitalizmus termékei, és végső soron alkalmazkodnak annak céljaihoz” (Rey 2012: 401), nem volna észszerűtlen valamiféle juttatást követelni a felhasználók által létrehozott tartalmakért.¹¹

Ezek az állítások heves vitákat indítottak el azzal kapcsolatban, hogy milyen lehetőségei vannak a látszólag önkéntes és játékos tevékenységek munkatevékenységekként

11 Erről lásd: <https://www.dissentmagazine.org/article/wages-for-facebook>.

való elismerésének (Cardon és Casilli i. m.). A többi ökoszisztémára jellemző elidegenedés és kényszerűség (Fisher 2012) távol áll a közösségi média használatától, ehelyett a szórákozás és a munka jellegzetes keveréke képezi az alapját, ami jól rezonál a „*weisure*”¹² (Conley 2008) vagy a „*playbor*”¹³ (Kürchlich 2005) fogalmakkal. Annak ellenére, hogy a közösségi média használatáról szóló diskurzusok főleg a kreativitásról és önmegvalósításról szólnak az elmúlt két évtizedben, a tartalom-előállítás témája sem volt mentes a tulajdonlást, a termelés feletti kontrollt és munkafeltételeket érintő feszültségektől és konfliktusoktól. A tartalom-előállítók jogi harcai a munkatörvények elismeréséért és a jogdíjakért érintettek többek közt híroldalakat, mint a Huffington Post, képtárhelyeket, mint a Flickr, valamint videószoftalkatásokat, mint a Youtube. A digitális munka elleni „hedonisztikus érvélés” (miszerint „ha a felhasználók jól érzik magukat és önmegvalósítanak, akkor az online jelenlét nem számíthat munkának”) egyik fő gyengesége az, hogy csak a felhasználók által létrehozott tartalmakra fókuszál, és figyelmen kívül hagyja a közösségi platformok két másik profitforrását: a felhasználók metaadatait és a klikkmunkát. A digitális munkának erre a két, kevés örömförzást nyújtó fajtájára kevés figyelem irányul. Az olyan metaadatok, mint a használat idejét és jellegét tároló információk, az URL-ek, az IP-címek, az egyéni felhasználói azonosítók értékes javak, amiket a platformok reklámcégeknek, adatbrókereknek vagy kormányoknak adnak el, így keresve pénzt rajtuk (Világgazdasági Fórum és Bain & Company 2011; Soghoian 2012). Ezek hozzáadónak ahhoz az információhalomhoz, ami tartalmazza a felhasználók minden online tevékenységének adatait – így jön létre az adatok virágzó gazdasága, amit többen elemeztek már behatóan az elmúlt években (Acquisti 2010).

A klikkmunka olyan láthatatlan tevékenységeket jelöl, amik célja az információ fenntartása, kiválasztása és terjesztése közösségi platformokon. Jelentheti adatok és tartalmak szelektív eltávolítását, mint a kereskedelmi tartalmak moderálása esetében, ami a nem megfelelő posztok és képek megjelöléséből áll. Emellett a klikkmunka jelentheti egyik tartalom előnyben részesítését a másikkal szemben, ezzel elősegítve a tartalmak és mémek virális körforgásának fokozódását. Szélsőséges esetekben a klikkmunka „digitális zaj” és bántalmazó tartalmak (spam üzenetek, „bot” forgalom, hamis profilok) előállítását is jelentheti (Brunton 2013; Motoyama et al. 2011). Bár a klikkmunka nem járul hozzá a felhasználók önkifejezéséhez és önkitaljesedéséhez, sőt nem is mindig tudatos tevékenység a felhasználók részéről, attól még értékképző tevékenységeket jelent, amit mi sem bizonyít jobban, mint a számtalan kollektív nyomásgyakorlás például az AOL internet-szoftalkatatóval, a Reddit fórummal vagy a Steam videójáték-platformmal szemben annak érdekében, hogy azok elismerjék a moderátorok, adminisztrátorok, fordítók stb. munkáját.

12 A 'work' és a 'leisure', azaz a 'munka' és 'szabadidő' szavak összetételéből képzett szójáték – a ford.

13 A 'play' és a 'labour', azaz a 'játék' és 'munka' szavak összetételéből képzett szójáték – a ford.

nak értékét (Matias 2016). Nemrég több csoportos kereset is indult, melyek több mint 12 millió eurónyi kompenzációt igényelnek a Facebooktól a felhasználói adatokért cserébe, illetve amelyek a Google által alkalmazott reCAPTCHA funkciót a felhasználók ingyenmunkájával működtetett szövegmásolási szolgáltatásként kívánják elismertetni.

Relatív sikerességükön túl ezek a perek felhívják a figyelmet azokra a különböző módokra, ahogyan a közösségi platformok díjazák felhasználóikat. Bevett gyakorlat, hogy a felhasználók semmilyen juttatást nem kapnak azért, mert ezekre a szolgáltatásokra posztolnak, ami feltűnő kontrasztban áll a fizetett és mikrofizetett digitális munkák fent említett példáival. Ugyanakkor az ingyenesség valójában csak néhány hegemónikus platformra korlátozódik (Facebook, VK, Sina Weibo stb.), melyek egy olyan rendszerben léteznek, ahol szinte egyedüli vevőként vannak a piacon, és így új felhasználók bevonásához nem kell pénzügyi ösztönzőket biztosítaniuk. Nem ez a helyzet a kisebb versenytársak esetében, akiknek az üzleti modellje gyakran épül pénzbeli jutalmak felajánlására a felhasználókör bővítése érdekében. Ezek lehetnek nyeremények, kedvezmények és juttatások, időnként megbízható pénzbevétel formájában. Erre egy példa a Tsu nevű amerikai közösségi platform, ami minden hozzájárulást díjaz, köztük minden újonnan meghívott ismerőst, három lépés távolságig.

4. Csatlakoztatott tárgyak

A közösségi platformok példája azt mutatja, hogy értékelsajátítás szempontjából az olyan alacsony intenzitású online tevékenységek, mint a bejelentkezés, a klikkelés vagy a cél-talan internetezés ugyanannyira értékes javaknak számíthatnak a techcégek számára, mint a tartalomkészítés vagy az aktív részvétel. A digitális munka negyedik és egyben utolsó társadalmi-technológiai ökoszisztémáját a csatlakoztatott tárgyak és az okos környezetek által előállított viselkedési adatok jelentik. Ugyan egyelőre egy meglehetősen kicsi alágazatról van szó, a szenzorok, háztartási gépek, energiaszámlálók, irodai segéd-eszközök, boltok és járművek által termelt adatok kitermelésének és pénzzé tételének kutatását a „Tárgyak internete”¹⁴ (*Internet of Things, IoT*) körül zajló diskurzus vitte előre. A nem csatlakoztatott otthoni terek és az információs és kommunikációs technológiákkal felszerelt munkakörnyezetek korábbi megkülönböztetése (Hindus 1999) feleslegessé vált, amióta a hálózatosított interakciók a mindennapi élet réseibe is behatoltak, és minden helyszínt „személyes adatgyárrá” változtattak. Ez az új ökoszisztéma felborítja az egyensúlyt a „Publikáció internete” (olyan tartalom, amit szándékosan tettek közzé vagy osztottak meg a felhasználók) és az „Emisszió internete” (adatok és metaadatok, amiket csatlakoztatott

14 „Intelligens” eszközök (pl. okostelefon, okos ház, okos autó) hálózata, amiben az egyes eszközök emberi beavatkozás nélkül kommunikálnak egymással, miközben adatokat gyűjtenek és cserélnek (a szerk.).

eszközök gyűjtenek be és továbbítanak) között (Casilli 2015). Az esetek többségében az adatok kibocsátása az alapértelmezett működésmód, amiből igény esetén ugyan ki lehet szállni, ám a techcégek üzleti jövedelmezősége egyáltalán nem, vagy alig veszi figyelembe az egyéni önrendelkezést és a megszerzett személyes információk tulajdonjogát. Az adatok háborítatlan kinyerése és „automatikus” termelődésük elrejtí a felhasználók hozzájárulását, és nem veszi figyelembe az általuk végzett digitális munkát. Egy csatlakoztatott tárgy bekapcsolása, használata, frissítése; egy okosházban élni és működtetni azt: ezek mind előfeltételei az IoT-adatok kibocsátásának.

Hasonlóan a közösségi platformokhoz, a Dolgok internetébe ágyazott digitális munka elismerése még várat magára mind jogi, mind tudományos oldalon. Egy másik hasonlóság a két ökoszisztéma között, hogy mindkettővel kapcsolatban tartja magát az a klisés elképzelés, miszerint a felhasználók nem szerezhetnek alkalmazotti státuszt, mivel az IoT-platformok biztosítanak nekik juttatásokat. Azonban itt is több példát találunk arra, hogy a csatlakoztatott eszközök fizetnek a felhasználóiknak: vannak olyan alkalmazások, melyek bitcoinokkal jutalmazták a földrajzi elhelyezkedés megosztását (pl. Bitwalk), más csatlakoztatott eszközök pénzbeli ösztönzőket ajánlanak egészségügyi és fitness-információkért cserébe (az úgynevezett P4P rendszerek), de vannak olyan cégspecifikus hordható eszközök is, melyek termelékenység-növelés vagy munkásbiztosítás céljából követik a dolgozók teljesítményét, és használatukért juttatások, fizetésemelés és bónuszok járnak cserébe (pl. Fitbit). Ebben az esetben is előkerült már a „hedonisztikus érvé-
lés”: amennyiben a felhasználók úgy tekintenek ezekre az eszközökre, mint amelyek segítik az önmegvalósítást és a kikapcsolódást, akkor hogyan lehetne munkaként definiálni a használatukat? Erre reagálva, különböző önkövető csatlakoztatott eszközök vizsgálata után, Lupton (2014) felhívja a figyelmet arra, hogy gyakran egymásnak ellentmondó okok húzódnak az adatkibocsátó technológiák használata mögött: azok a felhasználók, akik maguk döntöttek ezeknek a technológiáknak a használata mellett, magas szintű autonómiát tanúsítanak – de nem ez a helyzet azon felhasználók esetében, akiket menedzseri vagy kereskedelmi okokból kértek vagy köteleztek ugyanezen technológiák használatára. Az önkövetés privát és közösségi logikái egyszerre vannak jelen a kötelezettségre és kizsákmányolásra épülő logikákkal.

Miért számít ez munkának?

Négy kritérium a digitális munka definiálásához

A példák széles köre rámutat annak fontosságára, hogy megnevezzük azokat a kritériumokat, melyek összekötik a digitális munka fent megnevezett négy fajtáját. Némelyikük – mint az *on-demand* szolgáltatásokon és a mikromunkaplatformokon elvégzett feladatok – már ma is munkaként van elismerve (bár az e tevékenységeket végzők szinte soha nem

állnak hivatalos munkaviszonyban), és egyre inkább a hagyományos munka gazdasági és jogi kereteibe illeszkedik. Más tevékenységek – mint a közösségi platformok és a csatlakoztatott eszközök használata – még mindig kikerülik a jogi szabályozást, és ki vannak téve a veszélynek, hogy kizárólagosan szórakozásként és önkifejezésként tekintsünk rájuk, ezáltal elfedve a kötelezettségeket, amiket felhasználóikra rónak.

A fent elemzett példák fényében a következő kritériumok segíthetnek a digitális munka meghatározásában:

1. a digitális munka olyan felhasználók által végzett tevékenységeket jelöl, melyek értéket állítanak elő a platformok javára: függetlenül attól, hogy ezek a tevékenységek *on-demand* szolgáltatásoknak végzett kisebb munkák, vagy algoritmusok tanítása mikromunka-szolgáltatásokon keresztül, esetleg tartalom és adatok létrehozása, amikből aztán reklámcégek, egészségbiztosítók és brókerek csinálnak pénzt – ezek mind-mind egy olyan gazdasági rendszer részei, ahol a felhasználói hozzájárulás központi szerepet játszik;

2. a felhasználók által végzett tevékenységek szerződésesek: ugyan ezeknek a tevékenységeknek a nagy része nem jelenik meg munkaként (hanem mint megosztás, játék, közösségiség stb. van definiálva), mégis jogi kötelezettségek definiálják és kötik meg őket, melyek olyan dokumentumokban vannak leírva, mint pl. a felhasználási feltételek. Az ilyen szerződések ugyan nem munkaszerződések, de szerepeket és feladatokat határoznak meg (sofőr/utas, feladatot osztó/feladatot végző, reklámozó/közönség tagja), kijelölik a termelés bizonyos szabályait (elfogadható közösségi normák, egy adott ország előírásai és törvényei), és ami a legfontosabb, meghatározzák, hogy az adott platform miként végzi az értéksajátítást és értékelosztást (ki a végső tulajdonosa a tartalomnak vagy az adatoknak, és milyen körülmények között tehetők ezek pénzzé?) (Van Dijck 2009);

3. a digitális munkaként jellemzett tevékenységek teljesítménymérésen esnek át: a *gamification* és a szabadidőszerűség ellenére a platformokon végzett emberi tevékenységekről nem állítható, hogy kényszer nélküliek, hogy nem termelő tevékenységek, vagy hogy ne lennének szabályozva. A pontszámok, besorolások, osztályzatok, csillagok, követők, barátok, *like*-ok stb. számát mind begyűjtik és elemzik annak megállapítása érdekében, hogy a felhasználó teljesítménye megfelel-e a platform kereskedelmi és technikai céljainak (Kokkodis és Ipeirotis 2015);

4. a digitális munka kvázi-alkalmazotti szerepeket hoz létre: több európai jogrend „kvázi-alkalmazott munkaviszonyként” tekint az alkalmazotti státusz minden olyan alacsony költségű helyettesítőjére, ahol „függő önfoglalkoztatásban” lévő egyének egy fő foglalkoztató számára végeznek folyamatos és koordinált munkatevékenységeket (Anonmattei és Sciberras 2008). Egy friss ILO- (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) jelentés ezt a jogi keretet alkalmazza olyan platformokra és alkalmazásokra, ahol – egyszerűen a bejelentkezéssel – a felhasználók „olyan kiterjedt kontrollnak és a teljesítményük olyan

alapos monitorozásának [vannak kitéve], ami hasonló ahhoz, amit hagyományos munkavállalók esetében figyelhetünk meg” (De Stefano 2015: 32). A felhasználói viselkedés mikromenedzselése elengedhetetlen része a teljesítményük feletti kontrollnak, ami történhet szabadalmaztatott architektúrákon keresztül (felhasználói felületek, alkalmazások, algoritmusok) vagy valós idejű figyelmeztetésekkel, melyek kiosztják a digitális feladatokat a felhasználóknak (jelzések, meghívások, riasztások) (Licoppe 2009).

Az utolsó megjegyzés a díjazás problémakörét illeti, amit legjobban az eddig elemzett esetek spektrumaként lehetne leírni: ez a spektrum a fizetetlen tevékenységektől az alulfizetetten keresztül a mikrofizetett munkákig terjed. A digitális munka eredeti definíciója szerint ingyenmunka, ennek ellenére (Terranova i. m.) fontos felismerni, hogy az ingyenesség nem alapvető követelmény. A munka- és foglalkoztatási perek száma, melyek tech cégek ellen indultak az elmúlt években, illetve a helyi szinten kialakuló sorozatos munkalassítások, sztrájkok és bojkottok erősen megkérdőjelezzik ezeknek az online tevékenységeknek az ingyenességét és állítólagos függetlenségét.

A DIGITÁLISMUNKA-TANULMÁNYOK GLOBÁLISSÁ VÁLÁSA

A DIGITÁLIS MUNKA TERJEDÉSE

A szakirodalom áttekintése és az eddigi empirikus kutatások vizsgálata után új perspektívák jelentek meg olyan kérdéskörökben, mint az etnicitás, a globális egyenlőtlenségek és a nemzetközi kapcsolatok. Bár a digitálismunka-tanulmányok kezdetben erősen be voltak ágyazva a nyugati akadémiai miliőbe, néhány aktuális tudományos munka rámutat arra, hogy ideje lenne annak, hogy a diszciplína ne csak olyan „első világbeli problémákkal” foglalkozzon, mint a játék, a kreativitás, a rajongói kultúrák vagy a résztvevő bevonódás. A cél az, hogy rávilágítsunk a marginalizált csoportok (nők, városi szegények, kisebbségek) munkájának fontosságára mind a globális Északon, mind a globális Délen, valamint hogy központi jelentőségűként ismerjük el az internet szerepét a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlenségeiben (Graham et al. 2014). Ezek az új trendek felhívják a figyelmet az adat-, szolgáltatás- és tartalomgyártás materiális dimenzióira. Rámutatnak a folytonosságokra az „immateriális” digitális munka strukturális jellemzői és a klikkfarmerek, tartalomszűrő moderátorok, offshore online munkások névtelen tömegeinek mindennapi munkakörülményei között. Ezeknek az embereknek a fő munkalehetőségeket a hagyományos gyári, mezőgazdasági és kitermelési munkák, valamint a kiszolgáltatott egyéni vállalkozások helyett egyre inkább az internetalapú, bizonytalan *on-demand* munkák jelentik (Maxwell 2015).

INTERSZEKCIONÁLIS DIGITÁLIS MUNKA: MUNKA A VILÁG PEREMÉN

Az első kihívás, amellyel a digitálismunka-tanulmányoknak szembe kellett nézniük, az interszekcionalitás volt. A marxista nézőpont, amire az olasz poszt-munkaelvű (*post-operaismo*)¹⁵ immateriális munkakoncepció hatott, és ami meghatározta a korábbi kutatásokat a témában, kompatibilis volt a feminista és a genderelméletekkel is. Néhány szerző mégis hangsúlyozta, hogy a digitális munka nemi vonatkozásai meglehetősen kevés figyelmet kaptak (Duffy 2015), és kiemelték a gondoskodás kérdését a szolgáltatás-orientált platformgazdaságokban, valamint az érzelmi készségek fontosságát, mint eszközöket a digitális munka megértéséhez a „munka elnőiesedésének” vonatkozásában (Arcy 2016). Időközben jelentős hozzájárulások születtek a genderkutatás és a kritikai etnikumkutatás részéről, melyek olyan felhasználók által előállított tartalmakat vizsgáltak, mint fiatal fekete lányok hálószobai táncvideói vagy webkamerás megnyilvánulásai divatügyekben, problematizálva azt, ahogy a kereskedelmi média kisajátítja ezeket a fiatalkorúak által előállított tartalmakat és nyereséget hajt belőlük anélkül, hogy tekintettel lenne mindenre az etikai vagy gazdasági vonatkozásaira (Gaunt 2015).

Ezeknek a megközelítéseknek a fő korlátja abban rejlik, hogy szinte kizárólag tartalmakra fókuszálnak. Amíg úgy tekintenek a közösségi médiára, mint az önkifejező és kulturális munka termelőközpontjára – és mint a problémás nemi kapcsolatokat újratermelő felületre –, addig a digitális munkának csupán egy aspektusát veszik figyelembe. Kutatásaiban Lisa Nakamura (2016) kritizálta ezt a tartalomközpontú megközelítést, mert véleménye szerint akadályozza a digitális munka elterjedtebb formáinak figyelembevételét. A színes bőrű nők internetes aktivizmusának történeti kutatásával válik láthatóvá az általuk végzett alulfizetett vagy ki sem fizetett online közösségi adminisztrációs munka, mikromunka és személyes szolgáltatási munka, amelyek így tudományos vizsgálat tárgyaivá válhatnak. Az internetes tartalommoderálás különösen vonzza az olyan ambiciózus kutatási programokat, mint például amit Sarah T. Roberts (2016) kezdeményezett. A tartalommoderálást világszinten szétszórt munkaerő – viszonylag alacsony státuszú munkások – végzi, akik majdnem mindig titokban dolgoznak alacsony bérekért. Ők végzik

15 Az *operaismo* az 1960–1970-es évek olasz radikális baloldalának jelentős irányzata, melynek legfontosabb gondolkodói Mario Tronti, Toni Negri és Raniero Panzieri voltak. Az *operaismo* [munkásizmus] úgy interpretálta újra a marxi gondolkodást, hogy annak középpontjában nem a tőke, hanem a munkás áll, és eszerint az osztályharc mindig megelőzi és előkészíti a tőke újrastrukturálódását, azaz ez a megközelítés tőkelogika helyett elsősorban az osztályharc politikai logikájára fókuszál. A *post-operaismo* megőrizte ennek a megközelítésnek az elsősorban politikai fókuszát, de itt a forradalmi szubjektum szerepét a *sokaság* veszi át, és az értéktöbblet-elsajátítás folyamatának elemzésében legalább akkora hangsúlyt helyez az immateriális, mint a materiális munkára (a szerk.).

a kereskedelmi tartalmak szűrését, ami a digitális képek vagy a potenciálisan pornográf, erőszakos, vagy más módon elfogadhatatlan videók és üzenetváltások felülvizsgálatából áll. Ezek a kevésbé kreatív, kimerítő, repetitív feladatok olyan munkákkal mutatnak rokonságot, mint az adattakarítás vagy a kattintásbányászat. Minél inkább nők és kisebbségek tagjai végzik ezeket a típusú munkákat, annál inkább jogfosztott és nemkívánatos „vendég-munkásokként” tekintenek rájuk (Nakamura 2009). Ezekre a marginalizált munkásokra nehéz terhek rakódnak amiatt, mert történetesen ők elégítik ki a modern gazdaság igényeit a képzetlen és alufizetett – vagy egyenesen ingyenes – munkaerőre. Jellemzőik alapján sok hasonlóságot mutatnak a marxista elmélet által definiált „tartáléksereggel”, tehát az alulfoglalkoztatott vagy nem foglalkoztatott munkásokkal, de fontos látni, hogy milyen sok átfedés figyelhető meg köztük és a „feláldozható” munkások olyan kategóriái között, mint a nők, a hajléktalanok, az elítéltek és a színes bőrű emberek. Ugyanakkor a globális hálózatok mostani kontextusában ez a tartaléksereg területileg rejtve marad és olyan perifériás közegekbe szorítva, ahol a kapitalista dinamikák elfedik azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül az etnikum és a nem a digitális platformok előállításában meghatározó aspektusokként működnek (Nakamura 2014).

Ezek a láthatatlan digitális feladatok főleg a nyugati munkaerőpiac szegregált szektoraiban, és nem nyugati országokban összpontosulnak. Néhány aktuális példa arra, hogy a digitális platformok miként erősítik a nemek, osztályok és etnikumok közötti különbségeket annak érdekében, hogy fizetetlen és alufizetett digitális munkát zsákmányoljanak ki, segíthet felbecsülni e „többletnépesség” globális méretét. Néhány mikro-munkát kínáló szolgáltatás, mint például a Mobileworks, azzal büszkélkedik, hogy „alulfoglalkoztatott közösségeket” vezet vissza a munka világába az USA-ban és másutt is a világon. Amerikában a börtönmunkaprogramok része ma már az adatbevitel, a korrektúraolvasás és a dokumentum-előkészítés (Carmel, Lacity és Rottman 2014), Kínában pedig rabokat kényszerítenek arra, hogy online játékokban bányásszanak virtuális aranyat.¹⁶ Még amikor a felhasználók formálisan szabadok is, a platformok olykor lemásolják a büntetőmunka nyelvezetét, és azt ígérik a feladatokat kiszervező nyugati cégeknek, hogy az általuk felbért mikromunkát „virtuális foglyok” végzik majd el (ahogy azt a Fülöp-szigeteken székelő MicroSourcing platform nyíltan kijelentette 2015-ben).

Az online kiszervezésről szóló felmérések (lásd például Imaizumi et al. 2015) megerősítették az átfedést az etnikai és a nemi kisebbségek és az interneten alapuló munkát végzők között a globális Délen. Az Amazon Mechanical Turk esetében is, amely már nem fogad új jelentkezéseket nem amerikai mikromunkásoktól, még mindig rendkívül magas az indiai felhasználók aránya, akiknek jelentős többsége nő (Ipeirotis 2010). Az online

16 Erről lásd például a Guardian 2011-es beszámolóját. Interneten: <https://www.theguardian.com/world/2011/may/25/china-prisoners-internet-gaming-scam>.

mikromunka politikai gazdaságtana és kulturális jelentése országról országra változik (Yin et al. 2016). Jelentős egyenlőtlenségek figyelhetők meg a díjazásban és a munkalehetőségek számában, a nem amerikai bázisú tömegmunkások lehetőségeit ugyanis olyan változók befolyásolják, mint az internetkapcsolat megbízhatósága, az időzónák, a nyelv, a biztonság és a fizetési mechanizmusok elérhetősége. Tudatosítva ezeket a globális aszimmetriákat, a digitális platformokat használók érzékelik az átláthatóság hiányát, és interiorizálják a globális piaccal kapcsolatos aggályokat azáltal, hogy saját tevékenységüket egy „globális digitális kizsákmányoló üzemként” (*global digital sweatshop*) értelmezik, ami sokban hasonlít olyan alacsony státuszú munkákra, mint a szexmunka, a gyorséttermi munka vagy a mezőgazdasági és farmermunka (Kingsley, Gray és Suri 2015; Martin et al. 2016).

TÖBBLETMUNKA A VILÁGPIACON

A platformmunka összehasonlítása a börtönmunkával vagy a kizsákmányoló üzemekkel hasznos lehet ahhoz, hogy a platformmunkát globális jelenséggént értelmezzük. Ugyanakkor ez ahhoz a félreértéshez vezethet, miszerint a digitális munka természeténél fogva marginális és rejtett, és csak a piac határain történik. Ezzel szemben a valóság az, hogy a piacok egyik központi jelenségéről beszélünk, s ez nem más, mint a „munka marginalizálódásának” trendje globális szinten, az egyre fokozódó kiszolgáltatottság a platformok által végzett értékelsajátítással szemben.

A platformok valójában munkaerőpiacok, ahol rengeteg egyén gyakorlatilag ki van zárva a hivatalos foglalkoztatottságból, és helyette rugalmas és bizonytalan munkákat végez. Az olyan közismert cégek, mint az Uber, a Taskrabbit vagy az Amazon Mechanical Turk kevesebb mint egymillió alkalmazottat könyvelnek el, de megbízható számítások (Steinmetz 2016) azt jelzik, hogy mára 131,5 millió amerikai állampolgár végzett digitális munkát szolgáltatások feljánlásával vagy *on-demand* szolgáltatást nyújtó platformok használatával. Smith és Leberstein (2015) szerint 6,6 millió független munkás van jelen a Care.com-on, 8 millió szabadúszó a Crowdsource.com-on és 5 millió a Crowdflorenen. A mikromunka- és az online *crowdsourcing* szolgáltatások egyaránt döbbenetes számokat mutatnak. A kaliforniai székhelyű Upwork tízmilliós felhasználói bázissal rendelkezik, míg versenytársának, a Freelancer.com-nak több mint 18 millió felhasználója van (Wahal 2016). A kínai piacon a szolgáltatás- és tudásmegosztó felületek „witkey” néven futnak, és a regisztrált felhasználókat több mint 7 millióra becsülik a Witmartnál, 3,2 millióra a Taskcn-nél és több mint 3 millióra az Epweike-nél (Carmel, Hou és Olsen 2012). Ha nem számoljuk azt a közel egymillió felhasználót, akik a népszerű *networking* és tartalom-megosztó felületeken vannak, akkor ezek a digitális munkások alkotják a gerincét annak az adattermelő és klikkmunkára épülő gazdaságnak, amely az internetes gazdaságot gyarapítja. A „többletnépességből” könnyebb alulfizetett vagy ingyenes hozzájárulásokat

kisajtolni. A globális munkaerő meghatározó szegmense ez, amit a hivatalos foglalkoztatás nem hajlandó felszívni.

Nem érthetjük meg a digitális munkát a globalizált munkaerőpiacok feltérképezése nélkül. A statisztikák azt jelzik, hogy a világ munkaerejének csupán a fele áll hivatalos alkalmazásban, ez a mutató pedig Délkelet-Ázsiában és Fekete-Afrikában 20%-ra csökken. A fejlődő gazdaságok adják a többségét annak a 26 millió embernek, akik az aktív népesség soraiba léptek 2015-ben, de nagy részüknek nincsenek olyan munkavállalói biztosítékaik, mint a rendszeres díjazás, juttatások, az elbocsátás elleni védelem és az átmeneti munka szabályozása (ILO 2016). A világszerte magas munkanélküliségi ráta és az egyre inkább mindent átható részmunkaidős alkalmazás kéz a kézben járnak a rossz munkakörülményekkel. Az önfoglalkoztatás és a nem fizetett családi munka a sebezhető munkaerő növekedéséhez járul hozzá, amit magas bizonytalansági szint jellemez, és ami az aktív népesség több mint 46%-át érinti főleg Közép-Afrikában, Délkelet-Ázsiában és az egyenlítői Közép-Amerikában. A sebezhető alkalmazásban állók erősen ki vannak szolgáltatva a keresetek változékonyságának.

A szociális védelem komoly problémát jelent, főleg a fejlődő országokban és az átalakuló gazdaságokban, ahol a rendszer leginkább a munkaadói hozzájárulásokra támaszkodik. Ha a munkaadók kijátsszák a szabályozást, vagy ha valaki magán- vagy családi alkalmazásban áll, akkor a hozzájárulás-alapú szociális védelem limitált változata érhető csak el, ha elérhető egyáltalán – ezen csak az változtathat, ha az állam közbelép. Sajnálatos módon azonban a legtöbb afrikai és dél-ázsiai ország jogrendje nem biztosít ilyen védelmet. A munkaképes korú nők és férfiak számára a munkasegélyezési rendszerek a megszokott egyenlőtlenségeket reprodukálják, és néhány esetben csupán az egyéni megtakarításokra hagyatkoznak. A felemelkedő országok, mint Kína és India, sincsenek jobb helyzetben, mivel a munkanélkülieket segítő segélyezési rendszer a munkaerő kevesebb mint egyharmadát védi (ILO 2014).

A globális munkásoknak ez az új típusa ezért azzal a sajátos helyzettel kell, hogy szembesüljön, hogy miközben része ugyan a munkaerőpiacnak, de egyben a világgazdaság maradékaként is tekintenek rájuk. Létükre egyre kevesebb figyelem irányul, ezzel együtt pedig ki vannak zárva azokból a jóléti szolgáltatásokból, melyek leginkább a hagyományos foglalkoztatásra jellemzőek. Esetleges és alulfizetett munkákra vannak ítélve, ebből kell magukat fenntartaniuk. E sebezhető munkaerő számára a platformmunka sokszor csodaszerként van beállítva. Olyan országokban, mint a Fülöp-szigetek, Banglades, Vietnam, Malajzia, Nigéria, Kenya stb., a technológia által közvetített munka úgy van prezentálva, mint a „munka jövőjének” egyetlen és lehető legjobb verziója. Optimizmus övezi az *on-demand* szolgáltatásokban és a mikromunkában, klikk- vagy tartalomfarmokban rejlő potenciált, ami új lehetőségeket teremt munkások tömegei számára. A digitális

weboldalak vagy applikációk által közvetített feladatokat a munkahelyi kötelezettségek, a hosszú munkaórák vagy a magas utazási költségek alól való felszabadulásként hirdetik. A „dolgozz a saját tempódban”, a „végre a magad ura lehetsz” vagy a „legyél te is vállalkozó” mind ideológiai mantrák, amelyek a rugalmasság fogalmát retorikai eszközként használják arra, hogy elfedjék a minimálbérrre vonatkozó törvények egyre gyakoribb kicselezését, a darabmunkát, illetve a munkabiztonság hiányát.

Mivel az internet által közvetített munkák átlepik a nemzetállami határokat, a munkaerő fent tárgyalt globális dinamikái a feje tetejére állítják a hagyományos földrajzi berendezkedést (Foster és Graham 2016). Míg a múlt században a stabil, mély gyökerekkel rendelkező munkaerő az instabil, folyamatosan mozgó és állandóan munkaerőre éhes tőkével találta szembe magát, addig a digitális platformgazdaságban a „munkakereslet földrajzilag koncentrált, a munkakínálat viszont földrajzilag szétszórta” (Graham et al. 2016). Ezt az mutatja legjobban, ha megfigyeljük az adatáramlást a globális Észak és a globális Dél között, ami megbízható mutatója ennek az egyenlőtlen munka-tőke viszonyoknak. Megvizsgálva 60 000 tranzakciót a – korábban oDesk néven futó – Upwork nevű szabad-úszóplatformon, az Oxford Internet Institute kutatói leírták a platformokon megfigyelhető nemzetközi munkamegosztás főbb mintázatait. Azok az országok, ahol több adatot és feladatot vásárolnak meg, mint adnak el – más szóval, ahol a digitális munka keresletének egyensúlya pozitív –, jellemzően Észak-Amerikában, Európában és Ausztráliában találhatók. Az egyensúly azonban negatív a globális Délen, ami munkaerővel látja el a globális Északot. E szerint a tanulmány szerint India és a Fülöp-szigetek kattintásokat, feladatokat, tartalmakat és adatokat adnak el az Egyesült Államoknak, Ausztráliának, Kanadának és az Egyesült Királyságnak (Lehdonvirta et al. 2014).

A platformgazdaság tájképe szabálytalan és polarizált, a munka vételére és eladására specializálódó, jól megkülönböztető központokkal. Ezek a földrajzi kapcsolatok megismétlik az uralom politikai és történeti mintázatait, különböző módon hatva a felhasználókra azok tartózkodási helyétől függően. A fejlődő és felemelkedő országokban az internet-alapú termelés jelentős része kívül esik a létező szabályrendszeren. Ez a munkások gyengébb alkuképességéhez és egy veszélyes lefele tartó bérversenyzhez vezet. A digitális platformok által ígért „lehetőségek” az egyének egyre fokozódó kizsákmányolásához vezetnek nem fizetett vagy alulfizetett munkákon keresztül, így szolgáltatva ki az embereket egyre inkább a piac változékonyságának.

Nem világos, hogy a közvetlen kapcsolat az online munkák megrendelői és a digitális munkások között miként hat erre a globális helyzetre. Egyrésztől mondhatnánk, hogy a platformokon zajló közvetlen kommunikáció megerősíti a felhasználókat a fejlődő országokban, egyenlő alapokra helyezve őket a globális Északon élő megrendelőkkel. Ugyanakkor friss kutatási eredmények rámutattak a helyi hierarchiák tartósságára, ahol

a központi funkcióban lévő emberek „újrátárgyalják” a kínálat kereslethez igazításának folyamatát. A hálózati dinamikák, amiket „területi kiterjesztésként” ismerünk (amikor a platform legaktívabb felhasználói helyileg központosítanak feladatokat, és leosztják őket más felhasználóknak, akik alvállalkozókként vesznek részt a folyamatban), hosszú értékláncokat hoznak létre, melyek utolsó láncszemét egyre gyakrabban alkotják fejlődő országokbeli felhasználók (Lehdonvirta et al. 2015). Az alkuképesség elvesztése és a munkabizonytalanság tehát fokozódik a globális értékelsajátítási lánc átláthatatlansága miatt, hiszen ez megakadályozza a felhasználókat abban, hogy tudják, kinek végzik a digitális feladatokat, valamint nincs viszonyítási pontjuk ahhoz, hogy felmérjék és értékeljék munkakörülményeiket (díjazás, védelem stb.).

A MUNKÁVAL KAPCSOLATOS GLOBÁLIS KÜZDELMEK EGY LEHETSÉGES FOGALMI KERETE

Az eddig tárgyalt példák rendkívül sokfélék: különböző platformokat, alkalmazásokat, kultúrákat és területeket ívelnek át. Az a világméretű jelenség, amelyet körülírnak, bár jelentős és sokakat érint, továbbra is láthatatlanságba burkolózik. A globális függőségek egyre inkább olyan elméleti kategóriákon keresztül kerülnek értelmezésre, melyek bőségesen, ugyanakkor pontatlanul merítenek a posztkoloniális elméletekből. Ellentmondásos nemzetközi eseteket, mint például a Facebook sikertelen lobbitevékenységét az indiai telekommunikációs cégeknél a 2010-es évek közepén, vagy egyéb, fejlődő országokat megcélzó marketingkezdeményezéseket néhányan újragyarmatosító dominanciaként írtak le.¹⁷ A gazdasági függőségért és a rugalmassághoz vagy a vállalkozói szellemhez hasonló neoliberalis értékek hirdetéséért cserébe meginduló látványos növekedés túlzott ígéretei olyan történelmi narratívákat teremtettek, melyek kétségkívül a nyugati érdekeket szolgálják. Anélkül azonban, hogy tagadnánk a nyugati platformok érdekeit szolgáló gazdasági stratégiák létezését és a leplezetlen törekvéseket a helyi szabályozások elkerülésére a fejlődő országokban, továbbra is vitatható, hogy mindez mennyire teszi indokolttá, hogy a gyarmatosítás új manifesztációjáról beszéljünk. Ez az elképzelés ugyanis nem csak az elemzési keretet tágítja nagyban, de úgymond az elmélet irányát is megváltoztatja. Miközben a digitálismunka-tanulmányokban eddig

17 Ennek jó példája Adrienne LaFrance „Facebook and the New Colonialism” című cikke az Atlanticon. Interneten: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/02/facebook-and-the-new-colonialism/462393/>.

a leginkább helyi konfliktusokat (mint a kizsákmányolás és az elidegenedés) leíró megközelítések voltak uralkodók, addig a gyarmatosítás fogalma éppen azáltal eszkalálja a konfliktusos és kritikai álláspontokat, hogy meglehetősen problémás módon megzavarja, szétválasztja, majd újrakonfigurálja a vizsgálat tárgyát.

DIGITÁLIS GYARMATOSÍTÁS (ÉS AZ AHHOZ KAPCSOLÓDÓ FOGALMAK)

Hogyan alkalmazzák a gyarmatosítás fogalmát akademikusok a digitális technológiákkal kapcsolatban? Először is metaforaként a platformgazdaságra jellemző kapitalista *governmentality*¹⁸ folyamatainak bemutatására. Casati például a digitális gyarmatosítást a techcégek által megalkotott „automata normativitás” leírására használja – ezalatt azt az ideológiát érti, miszerint a hálózatos társadalomban az élet minden aspektusát szükségképpen át kell szője a technológia. Ebben az esetben a gyarmatosítás egy sor agresszív politikai és önkényes gazdasági döntést ír le, melyek mind a technológiai determinizmusban gyökereznek (Casati 2013). Miközben a techcégek kulturális hegemoniájával foglalkozik, Casati nem fordít figyelmet a konkrét szervezeti felépítésre, az üzleti modellekre és a digitális munkaerő-intenzív felületek értékláncaira. Ehelyett rámutat arra, hogy meg kell állítani az adatkinyerés uralmát, és ennek érdekében az online nyomon követés elleni menedék helyek létrehozását követeli, valamint amellet érvel, hogy az alapvető szektorokat (mint az oktatás és a demokratikus deliberáció) meg kell óvni a gazdasági kényszerekből származó feszültségektől és igazságtalanságoktól. Kleiner (2016) a „digitális gyarmatosítás” fogalmát arra használja, hogy leírja az „eredeti”, decentralizált, független csomópontokból és közösségekből álló internet átalakulását egy zárt és centralizált telekommunikációs hálózattá, amit oligopolisztikus vállalati egységek uralnak. A mai platformok erőszakos stratégiái újraközzvetítik és homogenizálják nem csak az árucikkeket, de az azoknak kontextust biztosító normákat, mércéket és alkalmazási formákat is.

Ezek a vizsgálatok felhasználják a neokoloniális retorikák és fogalmak sokkhatását, de hatékonyságuk a globális függőségek értelmezésére kérdéses – főleg, amikor olyan kapcsolódó fogalmakat, mint az imperializmus és a rabszolgaság, arra használnak, hogy leírják a tőke, a munkaerő és a kultúra transznacionális mozgásait.

18 Michel Foucault által létrehozott kifejezés, mely a francia *gouvernement* (kormányzás) és a *mentalité* (mentalitás) kifejezéseket ötvözi. Jelentése egyének és társadalmak „viselkedésének” kormányzása nem pusztán a hatalom „elnyomó” technikáin keresztül, hanem az egyének saját lelkiismeretére hatva (a szerk.).

Az Új Nemzetközi Munkamegosztás (NIDL) 1980-as évekbeli megközelítésének újrafelfedezése fokozott érdeklődéshez vezetett az imperializmus mint elméleti keret iránt, ami segíthet megérteni és leírni azt a folyamatot, mely során a fejlődő országok az olcsó digitális munkaerő forrásaivá váltak a multinacionális cégek számára (Fuchs 2016). A digitális platformok gyors terjeszkedése egybeesett a kései 2000-es évek adósság- és pénzügyi válságával. A platformgazdaság tehát olyan helyzetben indult látványos növekedésnek, amit magas munkanélküliség, stagnáló fizetések és a munkások számára biztosított juttatások megnyirbálása jellemzett, a világszerte növekvő szegénységgel és egyenlőtlenséggel együtt. A techcégek és a hagyományos multinacionális vállalatok szövetsége egy olyan platformparadigmát eredményezett, ami az „oszd meg és uralkodj” elvén keresztül hozzájárul a bérek csökkenéséhez és a profitnöveléshez. A digitális munkaerőt helyi terepmunkán keresztül kutatók arra mutattak rá (Woodcock 2014), hogy a munkaerő fragmentációja egy olyan birodalmi vállalkozásnak nyújt alapot, amely globálisan köti össze a materiális és immateriális munkát. A digitálismunka-tanulmányok azt hangsúlyozták, hogy a digitális gazdaság magját a szolgáltatási szektor alkotja. Ezzel szemben Fuchs amellett érvel, hogy továbbra is a hagyományos ipari termelés és mezőgazdasági munka kiszákmányolása, valamint a szofisztikált technológiai alkatrészek alapját képző nyersanyagok kitermelése teszi lehetővé az információk körforgását és fogyasztását. Ezen különböző gazdasági szektorok aszimmetrikus földrajzi elhelyezkedése teszi lehetővé az imperializmus kulcselemeinek kibontakozását a globális Észak és Dél közötti vagyoni és hatalmi függőségek és egyenlőtlenségek megteremtésén keresztül. Fuchs fő konklúziója az, hogy a digitális munka nem csupán az online tartalmak és adatok termelését fedi le, hanem „egy átfogó kategóriát alkot, amely magába foglalja a digitális termelés teljes rendszerét, azaz mindazt a mezőgazdasági, ipari és digitális munkát, amely lehetővé teszi a digitális média létezését és használatát. (...) Napjainkban a termelés fent leírt digitális viszonyait a bér munka, a rabszolgamunka, a fizetetlen munka, a kiszolgáltatott munka és a szabadúszó munka formálják, így a digitális munkamegosztás a kiszákmányolás globális folyamatainak kiterjedt és bonyolult hálózataként írható le” (Fuchs uo.).

Jack Linchuan Qiu szintén átveszi a nemzetközi kereskedelmen alapuló megközelítést, amely figyelembe veszi a különböző gazdasági szektorok kölcsönhatásait. „Információ- és kommunikációtechnológia-alapú osztályképződésről” beszél (Qiu 2009: 5), ami azon a folyamaton alapul, melynek során az elmúlt évtizedekben a kínai népesség nagy része a mezőgazdaságból az ipari és szolgáltatási szektorokba áramlott. Ebben a felfogásban a digitális munka „az új információs iparban jelen levő, egyszerű képzettséget igénylő” feladatokból és a hagyományos gyári munka kombinációjából áll. Mindkettő vizsgálata elengedhetetlenül szükséges annak érdekében, hogy megértsük a „hálózatosodott munkástársadalmat” Kínában és a többi fejlődő országban. A világ legnagyobb elektro-

nikai gyártójánál, a tajvani Foxconnnál végzett felmérést idézve Qiu kiemeli a munkások emberi jogait csorbitó gyakorlatokat. A gyárkomplexumok pusztá mérete és a globális piacok kiterjedése összekapcsolódik a szigorú és durva munkafegyvellemmel, ami a fejlődő országok gyári munkásai között sokszor rendkívül súlyos áldozatokat követel az egészségügyi problémáktól a magas öngyilkossági rátáig. De ez a fajta erőszak árnyékot vet a nyugati országok digitális szektorban dolgozó munkásaira is, összesített hatása pedig a világméretű digitális munkaerő megfélemlítése, és ezáltal alárendeltségbe kergetése. Ez az erőszak árnyékot vet a nyugati országok digitális munkásaira is, és végső soron engedelmességre inti a világ digitális munkásait. Miután az elnyomást az „*islavery*” kissé felszínes fogalmával határozza meg és rámutat a transzatlanti rabszolga-kereskedelemmel való párhuzamokra, Qiu elítéli a cégek és a kormányok közötti összehangolt erőfeszítést, mely arra irányul, hogy kiépítsék a dominancia, a kizsákmányolás és a gazdasági függőség rendszereit. Ebben a megközelítésben tehát a hálózati társadalom rabszolgamunkára épül: a globális termelési láncban még olyan magas hozzáadott értékű tevékenységek is, mint az innováció vagy a marketing, erősen függenek az öntudatlanul is márka-nagykövetekként vagy kiszervezett innovátorokként működő felhasználók részvételétől. A költségek tovább csökkennek a termelési lánc közepén, ahol a hagyományos gyári munka található, ezáltal robbanásszerűen megnövelve a kényszerített és az alulfizetett munka arányát a globális gazdaság minden szintjén. Véggökövetkeztetésként Qiu kiáll a radikális „digitális abolicionizmus” mellett, ami utat kíván nyitni a munkások emancipációjának mind a nyugati országokban, mind a globális Délen (Qiu 2016).

A globális digitális munka gyarmatosításként való értelmezésének buktatói

Három elméleti csapda is leselkedik az érvekre, amelyekre ezek az álláspontok támaszkodnak. A „neokolonializmus csapdája” azt a hozzáállást jelöli, miszerint a nemzetközi hatalmi viszonyok bármilyen formája egyenértékű a neokoloniális dinamikákkal. Ez a gyarmatosítás tapasztalatának történeti torzítását és elbagatellizálását kockáztatja meg, figyelmen kívül hagyva a gyarmati múlt sajátosságait. A már idézett empirikus kutatások szerint (Lhedonvirta et al. 2014) sok egykori gyarmatosító ország nem tartozik az olcsó digitális munkát felszívó főbb piacok közé – ilyen például Franciaország. Mások – ahogy például az Egyesült Államok is – kiterjesztették a dominanciájukat olyan országokra, melyek a hagyományos befolyási területeiken kívül estek, mint Pakisztán vagy Ukrajna – ellenben relatíve kevés erőforrást fektettek be katonai és gazdasági expanziójuk olyan hagyományos célpontjaiba, mint a latin-amerikai országok. A gyarmatosítás néhány megkülönböztető vonásának mélyrehatóbb vizsgálatára lenne szükség ahhoz, hogy megértsük, valóban beszélhetünk-e

neokoloniális dinamikákról a platformgazdaságok kapcsán. Ennek keretén belül érdemes lenne megvizsgálni, hogy létrejönnek-e nyugati típusú intézmények a régi gyarmatokon az oktatás, a tudomány és a technológia területén; hogy kialakul-e egyfajta gyarmati nyelv, valamint azt, hogy a munkaszervezés létező helyi módjai lecserélődnek-e annak nyugati változatára; illetve hogy létrejönnek-e speciális „hibrid” kultúrák és identitások. Amíg a szakirodalom hallgat ezekről a témákról, addig a neo-koloniális narratíva meglehetősen gyenge lábakon áll.

A második nehézség a „kettősség csapdája”. Akár provokatív megnevezésként, akár a gyarmati hatalomra és a Dél elnyomott munkásainak Észak általi kizsákmányolására való tényleges hivatkozásként használjuk a kolonializmus fogalmát, minden erre támaszkodó elemzés implicit módon él a feltételezéssel, miszerint a digitális technológiák létrehoztak egy ontológiai elkülönülést az információ feldolgozásán alapuló, digitális, immateriális munka és a fizikai dolgok megmunkálását célzó „predigitális” termelés között. Az elmúlt néhány évben kialakult tudományos konszenzus elveti ezt a megközelítést, mivel az fenn tartja az alapvető interakciók közti strukturális egyenlőtlenségeket (Jurgenson 2011). Nem csak ezt az ontológiai felosztást cáfolták meg a technológiai innovációk társadalmi és antropológiai dimenzióit vizsgáló friss kutatások (Casilli 2010; Rainie és Wellman 2012), hanem azt a társadalmi-gazdasági törést is, amely figyelmen kívül hagyja a tradicionális munka információs összetevőit éppúgy, mint az információs és a médiapiacok növekedését a fejlődő országokban.

Mivel a globális Dél nem állítható be szimplán a hagyományos termelés színhelyeként, így a harmadik – és egyben utolsó – elkerülendő csapda az „orientalizmus csapdája”, ami az egykori gyarmati országokról nem feltételezi a változás lehetőségét és az aktív cselekvőképességet. A digitális munkát neokolonializmusként értelmező elméletek a globális Délt sokszor a „mozdulatlanság állapotával”, a hagyománnyal és a passzivitással azonosítják, és ebből kifolyólag erősen paternalisztikus jegyeket mutatnak. Ez a megközelítés a nem nyugati országokat mintha a heideggeri *physis* fogalmával azonosítaná, azaz olyan anyagi állványkét („*Gestalt*”) jellemezné, ami arra vár, hogy a *techné* létrehozza belőle az immateriális információt, amire a Nyugatnak szüksége van. Azonban a Nyugatnak nincs monopóliuma a digitális munka immateriális része felett, ahogy a fejlődő országok sem kizárólag az anyagi erőforrásokat és félkész termékeket biztosító szereplőkként lépnek fel. Ezenfelül a digitális média gyakorlatait szimplán instrumentális és haszonelvű jelenségeként leírni a globális Dél kontextusában szem elől téveszti a tényt, hogy az „adatpiramis” alapzatán dolgozóknak egyaránt kijut a kreativitásból és az online pihenésből is – ahogy ezzel egy időben a digitális munkán keresztül ki vannak szolgáltatva az adatbányászat mechanizmusainak is (Arora 2014; Arora 2016).

Egy „dekolonizáló fordulat” a munka láthatóvá tételéért

Elméleti és gyakorlati váltásra van szükség ahhoz, hogy a digitálismunka-tanulmányokat felszabadítsuk a „digitális gyarmatosítás” ellentmondásai alól, és hogy ezáltal létrehozzunk egy olyan kritikai megközelítést, amely hatékonyan képes leírni a platformgazdaság révén létrejövő globális egyenlőtlenségeket. A továbbblépés lehetősége talán – váratlan módon – a leginkább a posztkoloniális tanulmányokhoz kötődő elméleti keretben rejlik: a kolonialitás fogalmában. Míg a gyarmatosítás egy birodalom gyarmatai felett gyakorolt politikai és gazdasági szuverenitását írja le, addig Maldonado-Torres (2007) szerint „a kolonialitás a gyarmatosítás eredményeként létrejött hosszú távú hatalmi viszonyt jelenti, ami meghatározza a kultúrát, a munkát, az emberek közti viszonyokat és a tudástermelést, jóval túlmutatva ezzel a gyarmati adminisztráció hagyományos hatáskörein”. A kolonialitás egyszerre a gyarmatosítás következménye és egy önálló folyamat, ami túléli a gyarmatosítást, és autonóm entitásként van jelen normákon, kollektív identitásokon és egyéni vágyakon keresztül. Amíg a modern szubjektumok „kolonialitást szívnak magukba a nap minden percében”, addig közös jellemvonásokon osztoznak, amiket Maldonado-Torres „a létezés kolonialitásának” nevez. Mint a vélemények megosztására és társadalmi kapcsolatok létrehozására alkotott terek, a digitális platformok lehetőséget nyújtanak ezen jellemvonások kifejezésére – így a kolonialitás a technológiát használók implicit munkáján keresztül termelődik újra. A globális munkaerő feletti ellenőrzés struktúráit nem feltétlenül rabszolgaságon vagy szolgai alávetettségen keresztül hozza létre (ahogy azt a neokoloniális elméletek képviselői állítják), hanem úgy, hogy a tőkegölikának és a világpiacnak megfelelően tartja fenn az árutermelés és a reciprocitás kicsi, független rendszereit (Quijano 2000).

A digitálismunka-tanulmányok gyarmatosításfókuszú megközelítésének kritikai értékelését lezárhatnánk akképpen, hogy elismerjük: a platformok a kolonialitást mint egzisztenciális dimenziót kényszerítik rá nyugati és nem nyugati felhasználókra egyaránt. A W. E. B. Du Bois által bevezetett „bőrszín jelölte határvonal” (*color-line*) fogalmára építve kijelenthetjük, hogy a kolonialitás hozzájárul a szubjektumok létrehozásához azáltal, hogy „koloniális vonalakat” rajzol az emberi és nem emberi, az elit és alávetett, valamint a formális és implicit munka közé (Wynter 2003). A kolonialitás hasznos elméleti keretrendszer, amely újraértékeli a domináns diskurzusok feltevéseit, miközben emancipációért küzd minden marginalizált identitás számára – vagy inkább kiáll minden olyan felhasználóért/munkásért, akit a digitális felületek a perifériára szorítanak. Ily módon a digitálismunka-tanulmányok egyik fő célját valósítja meg: a láthatatlan termelői tevékenységeket láthatóvá teszi.

Természetesen a számítógépen végzett rejtett munka felszínre hozása Star és Strauss inspiráló munkája (1999) óta kiemelt tudományos célkitűzés, és egyben az elismerésért

folytatott küzdelmek egyik fő terepe volt. A láthatatlan munkát övező politikai konfliktusok „hangok tömegeinek” ad lehetőséget a felemelkedésre és a szélesebb körű társadalmi mozgalmakkal való összekapcsolódásra. Már létezik néhány kapcsolat az ipari munkások és a láthatatlan digitális munkások között, tehát ez utóbbiak aktivitása már nem szétszóró és képzetlen tevékenységekként jelenik meg, hanem egységes entitásként ágyazódik be a globális ipari termelésbe. Ezek a harcok a kolonialitást mint analitikus eszközt használhatják fel, aminek segítségével megkísérelhetik a továbbra sem elismert munkák elismertetését, és amivel elindíthatnak egy „digitális koloniális fordulatot”. Ahogy Maldonado-Torres fogalmaz: „a dekoloniális fordulatnak láthatóvá kell tennie a láthatatlant, és rá kell mutatnia azokra a mechanizmusokra, melyek előállítják ezt a láthatatlanságot – mindezt pedig a »láthatatlan« szereplők kritikai reflexióinak felhasználásával kell megtennie”. Ez különösen igaz azon névtelen felhasználók rejtett, dehumanizált munkájára, akik mikrofizetésű klikk-farmereként, tartalommoderátorokként és tartalomgyártókként vagy alkalmazásalapú szolgáltatásokat nyújtó mikroállalkozókként termelik és áramoltatják az áruvá alakított információinkat és információvá alakított áruinkat nap mint nap.

A nemzetközi munkamegosztáson túlmutatva most kezdjük felismerni azt, hogy foglalkoznunk kell a munkán belüli megosztottság kulcsproblémaival – a mikro-fragmentációval, a belső versennyel és ellentmondásokkal – annak érdekében, hogy konfliktusokon és együttműködéseken keresztül képesek legyünk kollektív identitásokat létrehozni, és hogy túlléphessünk a gazdasági és politikai elnyomás aktuális formáin.

Fordította: Berényi Eszter és Osváth Zoltán
Az eredetivel egybevetette: Sidó Zoltán és Szabó Natasa

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acquisti, Alessandro (2010): *The Economics of Personal Data and the Economics of Privacy*. Háttéranyag az OECD számára. Interneten: <https://www.oecd.org/sti/ieconomy/46968784.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Antonmattei, Paul-Henri – Sciberras, Jean-Christophe (2008): *Le travailleur économiquement dépendant: quelle protection?* Jelentés a Francia Munkaügyi Minisztérium számára. Interneten: <http://travail-emploi.gouv.fr/IMG/pdf/Rapport-Antonmattei-Sciberras-07NOV08.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Arcy, Jacquelyn (2016): *Emotion work: Considering Gender in Digital Labor*. In: *Feminist Media Studies*, Vol. 16, No. 2.: 365–368.
- Arora, Payal (2014): *The Leisure Commons: A Spatial History of Web 2.0*. Routledge.

- Arora, Payal (2016): Bottom of the Data Pyramid: Big Data and the Global South. In: *International Journal of Communication*, Vol. 10, No. 1.: 1681–1699.
- Benavent, Christophe (2016): *Plateformes*. Fyp.
- Brunton, Finn (2013): *Spam – A Shadow History of the Internet*. MIT Press.
- Callon, Michel (2009): La formulation marchande des biens. In: *Evaluer et valoriser – Une sociologie économique de la mesure*. Szerk.: Francois Vatin. Presses Universitaires du Mirail: 247–269.
- Cardon, Dominique – Casilli, Antonio A. (2015): *Qu'est-ce que le digital labor?* Editions de l'INA.
- Carmel, Erran – Hou, Chaoqing – Olsen, Tim (2012): The Human Cloud in China: An Early Inquiry and Analysis. In: *GlobDev 2012*, No. 7.
- Carmel, Erran – Lacity, Mary – Rottman, Joseph W. (2014): Impact Sourcing – Employing Prison Inmates to Perform Digitally-enabled Business Services. In: *Communications of the Association for Information Systems*, Vol. 34., No. 1.: 913–932.
- Carr, Nicholas (2016): *Utopia is Creepy*. W. W. Norton & Company.
- Casati, Roberto (2013): *Contro il colonialismo digitale*. Laterza.
- Casilli, Antonio A. (2010): *Les Liaisons numériques: vers une nouvelle sociabilité?* Seuil.
- Casilli, Antonio A. (2015): *Four Theses on Digital Mass Surveillance and the Negotiation of Privacy*. Előadás az 8th Annual Privacy Law Scholar Congress-en.
- Casilli, Antonio A. (2016): How Venture Labor Sheds Light on the Digital Platform Economy. In: *International Journal of Communication*, Vol. 11., 2067–2070.
- Coase, R. H. (1937): The Nature of the Firm. In: *Economica*, Vol. 4., No. 16.: 386–405.
- Conley, Dalton (2008): *Elsewhere, U.S.A.: How We Got from the Company Man, Family Dinners, and the Affluent Society to the Home Office, BlackBerry Moms, and Economic Anxiety*. Pantheon.
- Davis, Angela (1997): Race and criminalization – Black Americans and the Punishment Industry. In: *The House That Race Built*. Szerk.: Wahneema, Lubiano. Pantheon, 264–279.
- De Stefano, Valerio (2015): The Rise of the 'Just-in-Time Workforce': On-Demand Work, Crowd Work and Labour Protection in the 'Gig-Economy'. In: *Conditions of Work and Employment Series*, No. 71.
- Duffy, Brooke (2015): Amateur, autonomous, collaborative: Myths of aspiring female cultural producers in Web 2.0. In: *Critical Studies in Media Communication*, Vol. 23., No. 1.: 48–64.
- Dujarier, Marie-Anne (2008): *Le Travail du consommateur? De McDo à eBay: comment nous coproduisons ce que nous achetons*. La Découverte.
- Durand, Jean-Pierre (2004): *La chaine invisibl. Travailler aujourd'hui: flux tendu et servitude volontaire*. Seuil.

- Dyer-Witheford, Nick (2015): *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*. University of Chicago Press.
- Evans, David S. (2011): *Platform Economics: Essays on Multi-Sided Businesses*. Competition Policy International.
- Federici, Silvia (1975): *Wages Against Housework*. Power of Women Collective and Falling Wall Press.
- Feyisetan, Oluwaseyi – Simperl, Elena – Van Kleek, Max – Shadbolt, Nigel (2015): Improving Paid Microtasks Through Gamification and Adaptive Furtherance Incentives. In: *Proceedings of the 24th International Conference on World Wide Web*. ACM, 333–343.
- Fisher, Eran (2012): How Less Alienation Creates More Exploitation? Audience Labour on Social Network Sites. In: *Triple C*, Vol. 10, No. 2.: 171–183.
- Foster, Chistopher – Graham, Mark (2016): *Reconsidering the role of the digital in global production networks*. Global Networks.
- Fuchs, Christian (2014a): Dallas Smythe reloaded. Critical Media and Communication Studies today. In: *The audience commodity in a digital age. Revisiting critical theory of commercial media*. Szerk.: Manzerolle, Vincent – McGuigan, Lee. Peter Lang, 267–288.
- Fuchs, Christian (2014b): *Digital Labour and Karl Marx*. Routledge.
- Fuchs, Christian (2016): Digital Labor and Imperialism. In: *Monthly Review*, Vol. 67., No. 8.: 14–24.
- Fumagalli, Andrea (2015): *La vie mise au travail. Nouvelles formes du capitalisme cognitif*. Eterotopia.
- Gaunt, K. D. (2015): YouTube, Bad Bitches and an M.I.C. (Mom-in-Chief): On the Digital Seduction of Black Girls in Participatory Hip-Hop Spaces. In: *The Hip Hop & Obama Reader*. Szerk.: Gosa, Travis L. – Nielson, Erik. Oxford University Press, 207–226.
- Gillespie, Tarleton (2010): The Politics of 'Platforms'. In: *New Media & Society*, Vol. 12., No. 3.: 347–364.
- Graham, Mark – Hogan, Bernie – Straumann, Ralph K. – Medhat, Ahmed (2014): Uneven Geographies of User-Generated Information: Patterns of Increasing Informational Poverty. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 104., No. 4.: 746–764.
- Graham, Mark (2016): Digital Labour and Development: New Knowledge Economies or Digital Sweatshops. Előadás a Digital Transformations of Work konferencián.
- Hindus, Debby (1999): The Importance of Homes in Technology Research. In: *International Workshop on Cooperative Buildings, Integrating Information, Organization, and Architecture*. Springer-Verlag, 199–207.

- Huws, Ursula (2014): *Labor in the Global Digital Economy: The Cybertariat Comes of Age*. Monthly Review Press.
- ILO (2014): *World Social Protection Report 2014–15*. Interneten: <http://www.ilo.org/global/research/global-reports/world-social-security-report/2014/lang--en/index.htm> (Letöltve: 2017.10.27.).
- ILO (2016): *World Employment and Social Outlook: Trends 2016*. Interneten: http://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2016/WCMS_443480/lang--en/index.htm (Letöltve: 2017.10.27.).
- Imaizumi, Saori – Kuek, Sious Chew – Ipeirotis, Panos – Paradi-Guilford, Cecilia-Maria – Fayomi, Toks (2015): *The global opportunity in online outsourcing*. Interneten: <http://documents.worldbank.org/curated/en/138371468000900555/The-global-opportunity-in-online-outsourcing> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Ipeirotis, Panos (2010): *Demographics of Mechanical Turk*. Interneten: <http://www.ipeirotis.com/?publication=demographics-of-mechanical-turk> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Irani, Lilly (2015): Difference and Dependence among Digital Workers: The Case of Amazon Mechanical Turk. In: *South Atlantic Quarterly*, Vol. 114., No. 1.: 225–234.
- Jurgenson, Nathan (2011): *Digital Dualism and the Fallacy of Web Objectivity*. Interneten: <https://thesocietypages.org/cyborgology/2011/09/13/digital-dualism-and-the-fallacy-of-web-objectivity/> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Kingsley, Sara Constance – Gray, Mary L. – Suri, Siddharth (2015): Accounting for Market Frictions and Power Asymmetries in Online Labor Markets. In: *Policy & Internet*, Vol. 7., No. 4.: 383–400.
- Kleiner, Dmytri (2016): Mr. Peel Goes to Cyberspace. Resisting Digital Colonization. Előadás. Interneten: <https://vimeo.com/173604030> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Kneese, Tamara – Rosenblat, Alex – boyd, danah (2014): *Understanding Fair Labor Practices in a Networked Age*. Interneten: <https://www.datasociety.net/pubs/fow/FairLabor.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Kokkodis, Marios – Ipeirotis, Panagiotis G. (2015): Reputation Transferability in Online Labor Markets. In: *Management Science*, Vol. 62., No. 6.: 1687–1706.
- Kücklich, Julian (2005): Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry. In: *Fibreculture Journal*, Vol. 25., No. 1.
- Lanier, Jaron (2011). *You Are Not a Gadget: A Manifesto*. Vintage.
- Lazzarato, Maurizio – Negri, Antonio (1991): Travail immatériel et subjectivité. In: *Futur Antérieur*, Vol. 6., No. 1.: 86–89.
- Lehdonvirta Vili – Mezier Paul (2013): *Identity and self-organization in unstructured work*. Interneten: <http://vili.lehdonvirta.com/files/COST-Action-IS1202-Working-Paper-12.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).

- Lehdonvirta, Vili – Barnard, Helena – Graham, Mark – Hjorth, Isis (2014): *Online labour markets – levelling the playing field for international service markets?* Interneten: http://ipp.oii.ox.ac.uk/sites/ipp/files/documents/IPP2014_Lehdonvirta_0.pdf (Letöltve: 2017.10.27.).
- Lehdonvirta, Vili – Hjorth, Isis – Graham, Mark – Barnard, Helena (2015): *Online Labour Markets and the Persistence of Personal Networks: Evidence From Workers in Southeast Asia*. Interneten: <http://vili.lehdonvirta.com/files/Online%20labour%20markets%20and%20personal%20networks%20ASA%202015.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Licoppe, Christian (2009): Pragmatique de la notification. In: *Tracés*, Vol. 16., No. 1.: 77–98.
- Lupton, Deborah (2014): *Self-Tracking Modes: Reflexive Self-Monitoring and Data Practices*. Interneten: <http://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=slbd> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Maldonado-Torres, Nelson (2007): On the Coloniality of Being: Contributions to the Development of a Concept. In: *Cultural Studies*, Vol. 21., No. 2–3.: 240–270.
- Manyika, James – Ramaswamy, Sree – Khanna, Somesh – Sarrazin, Hugo – Pinkus, Gary – Sethupathy, Guru – Yaffe, Andrew (2015): *Digital America: A tale of the haves and have-mores*. Interneten: <https://www.mckinsey.com/industries/high-tech/our-insights/digital-america-a-tale-of-the-haves-and-have-mores> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Martin, David – O'Neill, Jacki – Gupta, Neha – Hanrahan, Benjamin V. (2016): Turking in a Global Labour Market. In: *Computer Supported Cooperative Work*, Vol. 25., No. 1.: 39–77.
- Matias, J. Nathan (2016): *Going Dark: Social Factors in Collective Action Against Platform Operators in the Reddit Blackout*. Interneten: <http://natematias.com/media/GoingDark-Matias-2016.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Maxwell, Richard (szerk.) (2015): *The Routledge Companion to Labor and Media*. Routledge.
- Motoyama, Marti – McCoy, Damon – Levchenko, Kirill – Savage, Stefan – Voelker, Geoffrey M. (2011): *Dirty jobs: The role of freelance labor in web service abuse*. Interneten: https://www.usenix.org/legacy/event/sec11/tech/full_papers/Motoyama.pdf (Letöltve: 2017.10.27.).
- Moulier-Boutang, Yann (2010): *L'abeille et l'économiste*. Carnets Nord.
- Nakamura, L. (2009): Don't Hate the Player, Hate the Game: The Racialization of Labor in World of Warcraft. In: *Critical Studies in Media Communication*, Vol. 2., No. 2.: 128–144.
- Nakamura, Lisa (2014): Indigenous Circuits: Navajo Women and the Racialization of Early Electronic Manufacture. In: *American Quarterly*, Vol. 66., No. 4.: 919–941.

- Nakamura, Lisa (2016): *Workers Without Bodies: Digital Labor, Race, and Gender*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=4-OkPRX2XVo> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Qiu, Jack Linchuan (2009): *Working-Class Network Society: Communication Technology and the Information Have-Less in Urban China*. The MIT Press.
- Qiu, Jack Linchuan (2016): *Goodbye iSlave: A Manifesto for Digital Abolition*. University of Illinois Press.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America. In: *Nepantla: Views from South*, Vol. 1., No. 3.: 533–580.
- Rainie, Lee – Wellman, Barry (2012): *Networked: The New Social Operating System*. MIT Press.
- Rey, Patella (2012): Alienation, Exploitation, and Social Media. In: *American Behavioral Scientist*, Vol. 56., No. 4.: 399–420.
- Rifkin, Jeremy (1995): *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. Tarcher/Putnam.
- Ritzer, George – Jurgenson, Nathan (2010): Production, Consumption, Prosumption. The Nature of Capitalism in the Age of the Digital ‘Prosumer’. In: *Journal of Consumer Culture*, Vol. 10., No. 1.: 13–36.
- Roberts, Sarah T. (2016): Commercial Content Moderation: Digital Laborers’ Dirty Work. In: *The Intersectional Internet: Race, Sex, Class and Culture*. Szerk.: Noble, Safiya Umoja – Tynes, Brendesha. Peter Lang Publishing.
- Rosenblat, Alex – Stark, Luke (2016): Algorithmic Labor and Information Asymmetries: A Case Study of Uber’s Drivers. In: *International Journal of Communication*, Vol. 10., No. 1.: 3758–3784.
- Scholz, Trebor (2012): *Digital Labor: The Internet as Playground and Factory*. Routledge.
- Smith Rebecca – Leberstein, Sarah (2015): *Rights on Demand: Ensuring Workplace Standards and Worker Security In the On-Demand Economy*. Interneten: <http://www.nelp.org/content/uploads/Rights-On-Demand-Report.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Smith, Megan – Patil, D. J. – Muñoz, Cecilia (2016): *Big Data: A Report on Algorithmic Systems, Opportunity, and Civil Rights*. Interneten: <https://www.hsdl.org/?abstract&did=792977> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Soghoian, Christopher (2012). *The Spies We Trust: Third Party Service Providers and Law Enforcement Surveillance*. Interneten: <https://cis-india.org/internet-governance/spies-we-trust/view> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Star, Susan Leigh – Strauss, Anselm (1999): Layers of Silence, Arenas of Voice: The Ecology of Visible and Invisible Work. In: *Computer Supported Cooperative Work*, Vol. 8., No. 1.: 9–30.
- Steinmetz, Katy (2016): *See How Big the Gig Economy Really Is*. Interneten: <http://time.com/4169532/sharing-economy-poll/> (Letöltve: 2017.10.27.).

- Sterne, Jonathan (2003): Bourdieu, Technique and Technology. In: *Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3–4.: 367–389.
- Terranova, Tiziana (2000): Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy. In: *Social Text*, Vol. 18., No. 2.: 33–58.
- Van Dijck, José (2009): Users like you? Theorizing agency in user-generated content. In: *Media, Culture & Society*, Vol. 31., No. 1.: 41–58.
- Wahal, Elinor (2016): Amazon Mechanical Turk: Structure et fonctionnement de la plateforme. Internet: <http://www.casilli.fr/2016/02/14/seminaire-ecnehes-mechanical-turk-et-le-travail-invisible-des-donnees-j-denis-k-fort-7-mars-2016-17h/> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Williamson, Oliver E. (1975): *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. Free Press.
- Woodcock, Jamie (2014): Precarious workers in London: New forms of organisation and the city. In: *City Volume*, Vol. 18., No. 6.: 776–788.
- Világgazdasági Fórum – Bain & Company (2011): *Personal Data: The Emergence of a New Asset Class*. Interneten: http://www3.weforum.org/docs/WEF_ITTC_PersonalDataNewAsset_Report_2011.pdf (Letöltve: 2017.10.27.).
- Wynter, Sylvia (2003): Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth Freedom. Towards the Human, After Man, Its Overrepresentation – An Argument. In: *The New Centennial Review*, Vol. 3., No. 3.: 257–337.
- Yin, Ming – Gray, Mary L. – Suri, Siddharth – Vaughan, Jennifer Wortmann (2016): The Communication Network Within the Crowd. In: *Proceedings of the 25th International Conference on World Wide Web*, 1293–1303.